

NOTĂ ASUPRA TERMINOLOGIEI LATINE PRIVIND PĂRȚILE COMPONENTE ALE CLĂDIRII COMANDAMENTULUI CASTRELOR AUXILIARE*

Cu toate că în ultimele două decenii clădirea comandamentului — *principia* — a devenit un subiect adesea abordat în literatura noastră de specialitate**, nu putem spune că s-a cristalizat o terminologie specifică pentru părțile componente ale acestei clădiri. Fără a avea pretenția că prin această notă problema va fi rezolvată, mi-am propus să adun sursele antice care pomenesc denumirea în limba latină a componentelor clădirii, avînd convingerea că arheologia clasică nu poate face abstracție de izvoarele scrise.

Mi-am limitat demersul la *principia* castrelor auxiliare din două motive: pe de o parte majoritatea clădirilor din Dacia aparțin acestei categorii, pe de alta, după valoroasa lucrare a lui H.v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Düsseldorf—Opladen, 1975¹, cu greu s-ar mai putea aduce noutăți „din birou“ pentru *principia* legionare.

Atît la noi cît și în străinătate sînt utilizați o serie de termeni latini improprii lumii militare. Astfel, denumiri ca: *atrium*, *peristylum*, *oecus*, *cella*, sînt simple extrapolări din terminologia locuinței romane și elenistice sau din cea a templelor. O menționare separată merită termenul de *sacellum*, utilizat chiar și în recente lucrări de prestigiu, pentru a desemna capela stindardelor, „Fahnenheiligtum“-ul. În realitate *sacellum* (cu corespondentul grecesc περιβολον) înseamnă mic sanctuar, descoperit², în timp ce „Fahnenheiligtum“-ul e o încăpere propriu-zisă. Pe de altă parte des invocată operă a lui Hyginus este cvasi inutilizabilă pentru problema noastră, fiindcă autorul descrie un castru legionar de marș, avînd în centru cortul comandantului, *praetorium*³.

După cunoștințele mele, părțile componente ale clădirii comandamentului castrelor auxiliare, al căror echivalent latin este atestat, sînt următoarele:

AEDES-IS (sau *aedis-is*) s.f. este capela trupei, încăperea sacră în care se găsesc stindarde, imagini imperiale și altare.

* Nota de față este dezvoltarea unei comunicări ținute în aprilie 1984 la sesiunea Muzeului Caransebeș și reluată cu unele modificări, un an mai tîrziu, la sesiunea profesorilor de istorie Turda. Mulțumesc și cu această ocazie lui I. Piso pentru observațiile și sfaturile utile privind definitivarea acestui articol.

** O recentă trecere în revistă a problemei a efectuat I. Stanciu, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 219—246.

¹ Doresc să mulțumesc și pe această cale lui M. Bărbulescu pentru amabilitatea de a-mi fi pus la dispoziție un xerox al acestei lucrări.

² A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, Prati, 1858—1860, vol. 5, p. 285 (de acum înainte prescurtat Forcellini, *Lexicon*).

³ Menționarea însăși a termenului de *principia* de către autor este făcută într-un context neclar (... *via principalis quae a principis nomen obtinet*...), denumirea pîrînd a se aplica în general corturilor și spațiului din zona centrală a castrului. Vezi A.v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 10 (de acum înainte prescurtat Domaszewski, *Religion*).

Identificarea așa-numitului „Fahnenheiligtum” cu o *aedes* a fost făcută fără echivoc pe baza inscripției de la Reculver, care pomeneste o *aedes principiorum*⁴. Alte atestări sînt CIL IX 1609 (Beneventum) care amintește un [antistes?] *aedis sa[crae]* a pretorienilor⁵, un papyrus (R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland, 1971, 53b 15, de acum încolo prescurtat Fink, *Records*)⁶, cu formula... *in aedem aqu[ilae]*..., precum și un fragment din Cassius Dio, 40, 18, care vorbește despre un „*ναὸς μυχρός*” în care se găsea acvila legiunii⁷. Indirect termenul este atestat și prin funcțiile sacerdotale, care în cariera militară preced centurionatul. Astfel, papyri Dura 89 și 82 amintesc în cadrul cohorței XX *Palmyrenorum miliaria equitata* din Dura cite un *sacerdos* și respectiv un *aedituus*⁸. La fel, CIL IV 3712 (Roma) „...*et Gen(io) eq(uitum) singularium Aug(usti) M. Ulpius Ffuctus aedituus*”, sau CIL III 5822 (Augusta Vindelicorum) care este un monument funerar pentru un călăreț din *ala II Flavia singularium* ridicat de „...*Cl(audius) Latinus aedituus singularium*...”⁹.

Dacă denumirea latină a capelei stindardelor este deci clară, rămîne totuși de stabilit cui era consacrată această *aedes principiorum*. Pentru *castra praetoria* și *castra peregrina* din Roma sînt atestate în secolul III adevărate temple ale lui Mars¹⁰ și respectiv Jupiter redux¹¹ (pentru pretorienii, la începutul aceluiași secol începerea era încă o simplă *aedes sacra*, v. supra n. 5). În cazul legiunilor *aedes* era consacrată, cel puțin la început, acvilei și stindardelor (v. supra n. 6), pentru ca o dată cu sfîrșitul secolului II, cultul imperial să se impună¹². Nu este exclus ca și aici capela stindardelor să fi fost la un moment dat asimilată unui templu (prin *inauguratio*) ca în cazul pretorienilor, iar portretele de zei să apară prin secolul III, așa cum presupunea încă A.V. Domaszewski.

Pentru auxiliarii însă, trebuie făcută distincția între perioada care a precedat *constitutio Antoniniana* și cea care a urmat acordării în masă a cetățeniei romane. Inițial așezămintele lor de cult nu puteau fi propriu-zis consacrate, fiindcă se găseau pe un *ager peregrinus*, unde nu se pot lua auspicii. Astfel Caius II, 7a, precizează: „...*item quod in provinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, sed pro sacro habetur*”¹³. Ne-am putea gîndi

⁴ Cf. JRS, 51, 1961, p. 191.

⁵ A.V. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, (ed. B. Dobson), Köln—Graz, 1967, p. 22 (de acum înainte prescurtată Domaszewski—Dobson).

⁶ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 80.

⁷ Domaszewski, *Religion*, p. 11 se gîndea la o *aedicula*, adică o nișă cu decor arhitectonic, sau un fel de dulap cu vitrină (Schrein), traducere posibilă mai ales întrucît ediculele sînt frecvent atestate în inscripții din însăși capela trupei (e.g. *ibidem*, p. 105—106). Astăzi atît organizarea interiorului cît și aspectul capelei ne sînt mult mai clare (G. Ulbert, în *Germania*, 47, 1969, p. 106—107; P. Zankner, în *ArchAnz*, 1970, p. 520 sqq.; T. Sarnowski, în *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt—Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, Berlin, 2/3, 1982, nota 29). În plus însuși exemplul citat la nota anterioară arată că întreaga încăpere era dedicată acvilei așa încît preferăm traducerea *ναὸς* = templu, *ναὸς μυχρός* = *aedes*. După cum rezultă dintr-o precizare a lui Taruentius Paternus (Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 121, nota L), în timp ce *templum* este o întreagă clădire consacrată și inaugurată, *aedes* e o simplă încăpere consacrată.

⁸ Domaszewski—Dobson, f. XVII.

⁹ Domaszewski, *Religion*, p. 102.

¹⁰ CIL VI 2265 „...*antistes sacerdos templi Martis castror(um) pr(aetorio- rum)*...”

¹¹ CIL VI 428 „...*templum Jovis reduc(is) castror(um) p(er)egrinor(um)*...”

¹² Domaszewski, *Religion*, p. 9—47; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, notele 80 și 81.

¹³ Domaszewski, *Religion*, p. 113.

în consecință la adorarea în capela unității auxiliare a unor zei „naționali”. Nu există nici o inscripție, care să certifice această presupunere, mai mult chiar, în *Feriale Duranum* (P. Dura 54), calendarul de sărbători al cohortei XX *Palmyrenorum*, toți zeii sînt cei oficiali romani, nici unul străin, cu toată componența eterogenă a trupeii¹⁴. Singurele sărbători „specifice” sînt cele legate de stindardele cohortei: *Rosalia signorum*¹⁵. Ni se pare deci mult mai plauzibil ca *aedes principiorum*, să fi fost dedicată tot stindardelor, ca și în cazul legiunilor. Rolul preponderent al acestora în cadrul capelei trupeii este ilustrat de o serie de situații în care nu se pomeneste o *aedes legionis* sau *cohortis* ci pur și simplu stindardele¹⁶. În ciuda tonului polemic al lui Tertullian, cînd afirmă: „...*religio Romanorum tota signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praeponit*...”, sau atunci cînd așează cultul lui Jupiter după cel al stindardelor („...*signa ipsi Jovi praeferunt*...”) trebuie să acceptăm că aserțiunile sale aveau o acoperire reală¹⁷. Auxiliarii par să aibă același cult pentru stindarde ca și legionarii pentru acvilă, cel puțin în secolul II, de cînd datează seria de inscripții de la Villalis, Hispania Citerior, CIL II 2556, 2553, 2555 și ILS 9130, 9131¹⁸, dedicate „...*ob natalem aprunculorum*...”¹⁹ sau „...*ob natalem signorum*...”, cohortei I *Gallica* și I *Celtiberorum*. Alături de cultul geniului trupeii și al stindardelor, odată cu severii își va face loc în *aedes principiorum* și cultul imperial. Încă înainte de *constitutio Antoniniana* consularul celor trei Dacii, Mevius Surus dedică statui imperiale în caestre auxiliare, înfăptuind o adevărată *consecratio*, deși încalcă astfel dreptul sacru²⁰. Fără echivoc în privința consacrării unei *aedes* este CIL VII 1030 (Bremenium) care provine cu siguranță din capela cohortei I *Vardullorum*²¹. Avem de-a face cu un altar ridicat pe vremea lui Gordian și închinat atît geniului imperial cît și stindardelor cohortei I *Vardullorum* și numărului de exploratori bremeni²². Lipsa oricărei divinități în afara geniului imperial și al stindardelor mi se pare semnifi-

¹⁴ G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Bristol 1969, p. 128 și 130, n. 417—420 și 434 (de acum înainte prescurtat Watson, 1969).

¹⁵ *Ibidem*, nota 433: „VI [...]*u*s *Maia*s ob *Rosalias sign[or]um suppl[ica]tio*” ș. „*Pr[?]d[ie] Kal[endas] Junias ob Rosalias signorum suppl[?]catio*”.

¹⁶ Pornind de la această constatare și bazîndu-se mai ales pe sursele literare (Tacitus, *ann.*, 1, 37; 1, 39; 4, 2; *hist.*, 1, 36; Suetonius, *Domitian*, 7; Vegetius, 2, 20, care desemnează acest loc prin formulele „*ad signa, inter signa, apud signa*” și mai ales Statius Theb. 10, 176, care pare că în lipsa unui termen precis vorbește de o „*domus signorum*”) A. v. Domaszewski, *Religion*, p. 9—19, trăgea concluzia că „*Fahnenheiligtum*”—ul nu avea un nume precis. Spre aceeași încheiere părea să ducă și CIL III 3526 (Aquincum) „*Excubitorium ad tutel[am] signor[um] et imagi[nu]m sacrar[um]*...” sau papyrusul Gen. 1 (A. v. Premerstein, în *Klio*, 1903, p. 43 și Watson, 1969, appendix B) care printre alte gărzi (*stationes*) pomeneste și pe cea numită „*sta[tio] signis*”. La fel, pe o tablă de bronz din 311 e.n. de la Brigetio pentru a se desemna locul unde să fie afișate regulamentele pentru soldați și veterani nu se spune *ad aedem principiorum* sau *apud aedem* ci pur și simplu „*apud signa*” (T. Sarnowski, în *Archaeologia*, XXX, 1979, p. 127 și n. 46).

¹⁷ Tertullian, *Apol.*, 16 și respectiv *ad nat.*, 1, 12. Cf. Watson, 1969, p. 127 sq. și H. v. Petrikovits, *op. cit.*, notele 80—81, cu o bogată bibliografie.

¹⁸ P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces Ibériques, d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 242—244.

¹⁹ Prin *aprunclum* înțelegem micile reprezentări de mistreți de pe *signa*.

²⁰ CIL III 1377=IDR III/3, 56. Cf. Domaszewski, *Religion*, p. 112.

²¹ *Ibidem*, p. 14—15.

²² *G(enio) d(omini) n(ostri) et signorum coh(ortis) I Vardull(or)um et n(umeri) explorator(um) Brem(ensium) Gor(dianorum) Egnatius Lucillianus leg(at)us Aug(ust)us curante Cassio Sabino trib(uno)*.

cativă²³. În plus, tot în secolul III papyrusul de la Syene²⁴ numește clădirea comandamentului unei trupe auxiliare „τά πρινκίπια”²⁵, dar și „τόν Καίσαρεϊον”, identificînd-o practic cu un templu imperial, iar papyrusul Dura 82²⁶, atestă „... *excubant ad signa d(omini) n(ostri) Alexandri Augusti*”, în acest din urmă caz fiind vorba nu despre stindardele cohorței ci despre statuile imperiale²⁷.

În *aedes principiorum* se găseau *signa* și *vexilla*, precum și *imagines clipeatae* ale împăraților²⁸, alături de care trebuie să fi fost herme ale unor *divi Augusti* (statuia împăratului în viață fiind în curtea clădirii comandamentului, sau în basilica)²⁹. Tot acolo putea fi cel puțin un altar închinat geniului trupe, stindardelor, casei imperiale³⁰. Putem deci afirma că adorarea lui Jupiter și a celorlalți „dii militares”, precum și a unor zei străini, de către auxiliari nu se leagă de *aedes principiorum*, ci de alte *loca sacra* din castru și din teritoriul trupe.

AERARIUM³¹ este camera de tezaur, adesea așezată sub *aedes* și unde se păstrează valorile trupe, inclusiv economiile soldaților. Nu este întotdeauna o încăpere separată de *aedes*.

Suctonius, *Domitian* 7, vorbind despre *deposita* (depunerile benevole ale soldaților)³², arată că ele se păstrează „ad signa”³³. Vegetius, 2, 20 vorbind se pare despre *seposita* (adică sumele scăzute soldaților, seponere = a separa, a lua deoparte³⁴), le plasează „apud signa”³⁵. La fel, papyrusul Berlin 6866³⁶, arată că un număr de auxiliari au cîte o sută „denarii in deposito” (adică în păstrare)³⁷ fără a indica unde se găsesc aceste *deposita*. R. W. Davies pe baza unor papyri egip-

²³ Cf. și CIL VII 1031 „*Genio et signis coh(ortis) I F(idae) Vardul(lorum) c(ivium) R(omanorum) eq(uitate) (miliariae) T. Licinius Valerianus trib(unus)*”.

²⁴ R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentragebaude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958, p. 78 și H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 71.

²⁵ Același termen apare și la Plutarh, *Galba*, 12. Cf. Domaszewski, *Religion*, nota 44, iar la singular ([τόν πρινκίπιον]) în papyrusul Columbia 325. Vezi J. F. Gilliam, în *BJ*, 1967, p. 241, r. 18.

²⁶ Fink, *Records*, 47 II 6.

²⁷ În papyri Dura 100 și 101 un număr de soldați sînt afectați în anul 219 și respectiv 222 pentru sacrificii la statuile lui Elagabal și a Juliei Mamaea. Cf. D.J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 282.

²⁸ Domaszewski—Dobson, p. 54—55 și 58. Se pare că într-o ala se afla un *vexillum* și *signa* pentru fiecare turma. *Ibidem*, f. XVI.

²⁹ T. Sarnowski, în *Archaeologia* XXX, 1979, p. 127 și n. 47—49. Idem, *op. cit.* la nota 7, p. 274—275; G. Gamer, în *Germania*, 46, 1968, p. 64; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 71.

³⁰ V. supra n. 22—23.

³¹ Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 140—141.

³² *Ibidem*, vol. 2, p. 650; H.v. Petrikovits, *op. cit.*, nota 72 și Watson, 1969, p. 103—104.

³³ „... *prohibuit, nec plus quam mille nummos a quoquam ad signa deponi*.”

³⁴ Forcellini, *Lexicon*, vol. 5, p. 453 Cf. J.F. Gilliam, *op. cit.*, p. 239, și n. 28. Pentru papyrusul Fayum 105 care distinge *deposita*, *seposita* și *viatica*, vezi G. R. Watson, *Documentation in the Roman Army*, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 500 și n. 21 (de acum înainte prescurtat Watson, 1974).

³⁵ „... *ex donativo quod milites consequuntur, dimidia pars sequestraretur apud signa*...”

³⁶ Watson, 1969, nota 256 și appendix C, nr. 74.

³⁷ Nu este vorba despre o încăpere numită *depositum*, cum crede I. Stanciu, *op. cit.*, p. 223 și n. 20. Pentru sensul corect vezi supra nota 32 și Ulpian, *Dig.*, 16, 3, 1: „*Depositum est quod custodiendum aliqui datum est*.”

tene a dedus că în jargonul cazon de pe malurile Nilului pentru tezaur se folosea *loricittis*, adică „la statuia loricată“ (aflată probabil lângă *aedes*)³⁸.

Totuși cred că se poate folosi termenul de *aerarium* pentru camera de tezaur din *principia*, deoarece în limba latină cuvîntul are exact acest înțeles³⁹. În plus Titus Livius, 4, 22, spune: „... *signa ex aerario prompta feruntur ad dictatorem*.“ În acest caz încăperea stindardelor este în același timp și tezaur. Tocmai pentru că nu în toate cazurile *aerarium*-ul era separat de *aedes*, pentru comoditate se putea spune și *ad signa* sau *apud signa*.

EXCUBITORIUM este camera de gardă, aflată lângă *aedes* și a cărei existență este certă pentru *principia* legionare⁴⁰.

Atestată prin CIL III 3526 (Aquincum)⁴¹ și CIL VI 3010⁴², nu este sigur dacă exista ca încăpere distinctă în *principia* auxiliare, mai ales întrucît numărul camerelor din dreapta și stînga capelei stindardelor e foarte redus⁴³.

TABULARIUM este arhiva, registratura unității.

Tabularium cohortis atestat prin P. Oxy. VII, 1022⁴⁴, trebuie plasat în una din încăperile de lângă *aedes*, prin analogie cu *tabularium legionis* identificat epigrafic la Lambesis⁴⁵. Și la auxiliari *tabularium cohortis/ala*e se afla sub autoritatea unui *centurio* sau *decurio princeps*⁴⁶, dar responsabilul direct al registraturii era *cornicularius*-ul⁴⁷. Din același *officium* trebuie să fi făcut parte un *actarius* și *librari*⁴⁸, adevărați burocrati ocupați cu stufoasa documentație produsă zilnic în unitate⁴⁹. Probabil că în *principia* auxiliare nu exista un *tabularium rationis* cas-

³⁸ W. R. Davies, în *BJ*, 1968, p. 160—165. Nominativul trebuie să fi fost *loricitta*, de la *lorix*, neutru plural avînd valoare de abstractizare și generalizare, e.g. *principia*.

³⁹ v. supra n. 31. Cf. și ILS II 5514 (Praeneste): „*M. Anicius L. f. Bassus, Mersieus C.f., aediles aerarium faciendum dederunt*“. Este clar aici că nu poate fi vorba despre *aerarium*=fisc, ci despre o încăpere propriu-zisă.

⁴⁰ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73.

⁴¹ Excubitoriul este greu de identificat pe teren deși *principia* din Aquincum a fost recent săpată. v. K. Szirmai, în *Budapest régiséget*, XXIV, 1, 1976, p. 109. Din rezumatul francez nu rezultă argumentele pentru care încăperea „a“ ar fi excubitoriul.

⁴² „... *Genio excubitori*...“ Cf. Domaszewski, *Religion*, p. 13, n. 60 și p. 14 pentru identificarea *excubitorium*-ului de la Ostia.

⁴³ Papyri atestă „garda la drapele“, dar în nici unul din cazuri nu se referă la o încăpere anume. v. R. W. Davies, *The Daily Life of the Roman Soldier under the Principate*, în *ANRW*, II, 1, p. 307, n. 9 și n. 43 (Cf. Fink, *Records*, 47—50 și 17, a, 12).

⁴⁴ B. P. Grenfell, A. S. Hunt, H. I. Bell, s.a., *The Oxyrhynchus Papyri*, London, 1898 = Fink, *Records*, 97: „*Avidius Arrianus cornicular(ius) coh(ortis) III Ituracarorum scripsi authenticam epistulam in tabulario cohortis esse*.“

⁴⁵ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁶ Un exemplu este centurionul care primește de la *signiferi* diferitelor centurii din cohorta I *Lusitanorum*, *viatica* recruților. v. PSI IX 1063 (Watson, 1974, p. 497 și Domaszewski—Dobson, p. 72).

⁴⁷ D. J. Breeze, *The Career Structure below the Centurionate during the Principate*, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446.

⁴⁸ R. W. Davies, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 312—313. Cariera lui Maximus, care a fost întîi *librarius*, apoi *actarius* și în fine *cornicularius*, dovedește o clară specializare pe linie administrativă a auxiliarelor. Cf. D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 281—283. Pentru o clară specializare pledează și A. H. M. Jones, în *JRS*, XXXIX, 1949, p. 45.

⁴⁹ Dări de seamă privind activitatea zilnică a fiecărui soldat dintr-o centurie/turmă (P. Gen. 1, recto I), înregistrarea zilnică pe posturi a ostașilor (P. Dura 107), descrierea noilor veniți după *probatio* (P. Dura 89 și P. Oxy. VII 1022), înregistrarea plecărilor și venirilor zilnice și lunare urmate apoi de rezumate anuale

trensis ca în legiuni, deoarece lipsește un *praefectus castrorum*. Totuși un serviciu de intendență legat de cel administrativ, exista și în cohorte, alae, numeri. Astfel Iulius Dexter a fost rînd pe rînd *curator turmae*, *armorum custos*, *signifer*⁵¹, iar promovările la decurionat sau centurionat se făceau cel mai adesea direct de la *singularis* sau *sesquiplicarius* (echivalent cu *tesserarius* din legiune), deci de la gradele tactice și foarte rar de la subofițeri, care deși au soldă dublă ca *signiferi* sau *cornicularii*, au funcții administrative⁵². În consecință și *signiferi*, între altele responsabili cu depunerile soldaților⁵³, trebuie să fi avut ca sediu una din încăperile de lângă *aedes* și *aerarium*. Ei aveau în subordine *discentes*⁵⁴, pe lângă care mai activau și *librarii depositorum*⁵⁵. Din papyrusul PSI IX. 1063 (v. supra n. 47) rezultă că *signiferii* se aflau de asemenea în subordinea lui *centurio/decurio princeps*.

În stadiul actual al documentației este încă neclar dacă restul *officium*-ului comandantului (*stratores*, *statores*, *duplicarii* (*optiones*, *singulares*, poate chiar *beneficiarii*)⁵⁶, trebuie plasat tot în *principia* sau mai degrabă în *praetorium*⁵⁷. Numărul redus al încăperilor din jurul capelei stindardelor (în general două sau patru) în cazul castrelor auxiliare ne obligă să conchidem că *principia* era o clădire în primul rînd administrativă, de intendență, unde-și desfășurau activitatea *cornicularius*, *actarius*, *librarii*, *signiferi*, *discentes signiferorum*, *librarii depositorum* etc, burocrati însărcinați cu înregistrarea treburilor zilnice și a problemelor economice, financiare, aflați toți în subordinea lui *centurio/decurio princeps*. Comandantul trebuie să-și fi exercitat o mare parte din atribuții în *praetorium*-ul său, așa cum în legiune *officia* tribunilor sînt localizate la reședințele acestora de pe *via principalis*. Activitatea comandantului în *principia* se rezuma la probleme religioase, sărbători, comunicate oficiale (inclusiv de natură juridică)⁵⁸. La fel, *centurionii* sau *decurionii* cu *sesquiplicarii* și *librarii* își desfășurau activitatea în *schola* de la baraca proprie.

(P. BGU 696), lista funcțiilor ocupate într-un an (P. Dura 100 și 101 și P. Mich. III, 164), detașările pe o perioadă mai lungă (P. Gen. 1, verso II), înregistrarea deceselor (P. Vindob. L 2), sau a cailor (P. Dura 87), ordine circulare, regulamente, scrisori de recomandare etc. Vezi Watson, 1974, p. 493—507.

⁵⁰ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74.

⁵¹ ILS 2518 = CIL VIII 2094. Cf. D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 281 și idem în, *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446. Cf. și un *cibariator* la Dura, Domaszewski—Dobson, f. XVII.

⁵² D. J. Breeze, în *ANRW*, II, 1, 1974, p. 446.

⁵³ Domaszewski—Dobson, p. 54—55. Cf. Vegetius, 2, 20: „... *signiferi non solum fideles sed etiam litterati homines eligebantur, qui et servare deposita scirent et singulis reddere rationem*.” Ei redactează chitanțe de cheltuieli, depuneri, scăzăminte (PSI IX 1063, P. Gen. 1, recto I; P. Berlin, 6 866, P. Fayum 105).

⁵⁴ Domaszewski, *Religion*, p. 16, n. 69.

⁵⁵ A.v. Premerstein, *op. cit.*, p. 13, n. 3. Surprinde lipsa la auxiliari a unor *exacti*, funcționari specializați în calcule.

⁵⁶ Domaszewski—Dobson, p. 55 și f. XVII; D. J. Breeze, în *BJ*, 1974, p. 283—285. În papyri Dura 100 și 101 apar o serie de soldați în *officia*, fără o precizare mai clară a rangului lor. Pt. *officia* în general, v. Domaszewski—Dobson, p. 29 sq., A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 44, Watson, 1969, p. 85 sq.

⁵⁷ La Vindolanda au fost descoperite registre fragmentare în gropi reziduale ce pot proveni din *praetorium*. v. R. Birley, *Vindolanda, A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, London, 1977, p. 133.

⁵⁸ Vegetius, 2, 9 expunind multiplele îndatoriri ale comandantului încheie afirmînd că totuși acesta trebuie să fie prezent și la clădirea comandamentului.

SCHOLA (scola) este un termen cu o vastă arie semantică⁵⁹, desemnând în general o încăpăre. În domeniul militar Vegetius îl utilizează însă cu sensul de „birou” referindu-se mai degrabă la un grup de indivizi decât la o încăpăre propriu-zisă⁶⁰. De aceea am rezerve în a folosi acest cuvânt pentru a desemna încăperile de lângă *aedes*, despre care s-a discutat mai sus și care fiind dotate cu instalații de hypocaust trebuie să fie birouri⁶¹.

În schimb, dată fiind larga atestare epigrafică, termenul poate fi utilizat în sens de sediu al unui *collegium*. În *schola* grupul respectiv se întrunea pentru *otium*⁶², aniversări sau comemorarea unui camarad⁶³. Odată cu Septimius Severus și constituirea subofițerilor (*principales*) în colegii, aceștia pot ridica inscripții în *scholae*-le lor⁶⁴. După cum am arătat mai sus, în încăperile de lângă *aedes* cu greu pot fi plasate sediile tuturor subofițerilor de intență și a celor de stat major, pe lângă *excubitorium* și *tabularium cohortis/ala*. Cu atât mai puțin plauzibil ar fi ca sediile colegiilor să se fi găsit aici. În plus, la *principia* de epocă severiană nu se constată o înmulțire a acestor încăperi⁶⁵, cum ar fi de așteptat în cazul în care *collegia* acum înființate și-ar avea *scholae*-le aici. Astfel *schola* duplicărilor de la Slăveni trebuie plasată în una din încăperile din jurul curții clădirii, de unde și provine de fapt inscripția⁶⁶. În alte cazuri sediul colegiului nu se putea găsi în *principia* și nici chiar în castru. Astfel ILS 2545 din Ilișua⁶⁷, care pomeneste un templu închinat genului colegiului decurionilor din ala I *Tungrorum Frontoniana*, ne trimite cu gândul la un edificiu aflat undeva în teritoriul trupei.

BASILICA⁶⁸ este spațiul acoperit din fața sanctuarului trupei, atestată prin aceeași inscripție din Reculver (...*aedem principliorum cu[m] basilica*...). Termenul are sensuri multiple ce variază de la acela de edificiu propriu-zis la cel de simplu portic⁶⁹.

⁵⁹ Forcellini, *Lexicon*, vol. 5, p. 371—372.

⁶⁰ Vegetius, 2, 19: „... in legionibus plures scholae sunt, quae litteratos milites quaerunt...” și 2, 21: „... primi pili... per diversas administraverint scholas...”

⁶¹ H.v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73 adoptă totuși această denumire pentru sediile acelor *officia* din legiune care activează la nivelul clădirii comandamentului, și care-și au sediul în încăperile de lângă *aedes*. Nu există însă nici o atestare epigrafică pentru acest sens al cuvântului, dar abundă însă inscripțiile în care *schola* este sediul unui *collegium* militar.

⁶² *Ibidem*, p. 78 sq.

⁶³ V. supra n. 59.

⁶⁴ Alte loca sacra într-un castru pot fi *valetudinarium*-ul și chiar *horreum*-ul. v. Domaszewski, *Religion*, p. 109 (mulțumesc și pe această cale lui L. Petculescu care, ocupându-se pe larg de *horrea*, mi-a atras atenția asupra caracterului sacru al acestora). La cultul clădirilor poate fi adăugat și *Genius centuriae*, întrucât termenul se poate referi atât la corpul militar în sine cât și la baraca unde locuiește. Cf. ILS 537: „... centuriae a solo restitutae...”

⁶⁵ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 90—93 și 99.

⁶⁶ D. Tudor, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, p. 243 arată că piesa provine din una dintre cele trei camere ce flanchează curtea înspre nord și care fac parte din ceea ce el numește *armamentarium*. Inscriptia nu putea fi adusă din *aedes* unde *duplicarii* nu au cum face dedicații, după cum crede D. Tudor la pagina 249, deoarece acest fapt ar contraveni dreptului sacru.

⁶⁷ P. Aelius Paul(i)n(u)s templ(um) instituit pro se suorumque salute *Genio scolae decurionum*.

⁶⁸ Forcellini, *Lexicon*, vol. 1, p. 535.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 9—10; R. Étienne, în *ZPE*, 43, 1981, p. 141.

Nu este clar dacă *basilica* reconstruită de ala *Sebusiana*⁷⁰ aparținea sau nu clădirii comandamentului. În două cazuri, menționarea unei basilici a legiunii⁷¹ ar sugera ideea că în castru se găsea o singură clădire desemnată cu acest nume. Trebuie însă să fi fost și o „*basilica exercitatoria*”⁷² pentru instruirea recrurilor precum și un manș (basilica *equestris exercitatoria*) de felul celei edificate de cohorta I *Aelia Hispanorum*⁷³.

În *basilica principiorum* se găseau statui imperiale și altare votive⁷⁴, precum și un tribunal⁷⁵.

ARMAMENTARIUM este o încăpere sau mai multe încăperi (termenul apare și la plural) situate prin analogie cu *armamentaria* legionare⁷⁶ pe una din laturile curții clădirii comandamentului.

Pentru auxiliari încăperea este amintită în papyrusul Geneva I⁷⁷ în forma *armamentario*, ca fiind locul de desfășurare a unei corvezi de întreținere a armelor. Ca parte componentă a clădirii comandamentului termenul este atestat de ILS 2621 (Lanchester)⁷⁸.

AL. DIACONESCU

NOTE SUR LA TERMINOLOGIE LATINE DES COMPONENTS DES PRINCIPIA DES CAMPS AUXILIAIRES

(Résumé)

L'auteur se propose de passer en revue la terminologie latine attestée par les sources antiques pour les composants des *principia* des camps auxiliaires, pour rejeter les termes latins impropres qui malheureusement sont encore largement utilisés par certains auteurs. En ce qui concerne *aedes principiorum*, il prouve que la chapelle d'étendards des troupes auxiliaires n'était pas dédiée à des divinités „nationales” mais aux étendards et au génie de la troupe; au temps des Se-

⁷⁰ ILS 2548 (Lancaster): „...*basilicam vetustate conlapsam a solo restitutam eq(uitibus) alae Sebusia[nae]*.”

⁷¹ ILS 2414 (Mogontiacum): „...*C. Lucillus Messor, mil(es) leg(ionis) XX Pr(imigeniae)... cus(tos) basil(icae)*...” și Potaissa, v. I. I. Russu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 444—445.

⁷² Vegetius, 2, 23.

⁷³ ILS 2919 (Netherby); cf. și ILS 2620 (Lanchester), „...*balneum cum basilica a solo restituit*...”

⁷⁴ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74 și n. 76, plus Slăveni, trei baze de statui imperiale (D. Tudor, în *Historica*, 1, 1970, p. 76); cel puțin o bază similară pentru Caracalla la Buciumi (N. Gudea în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 26); descoperiri similare la Gilău (D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 99); sau Cășei (Em. Panaitescu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 322).

⁷⁵ T. Livius, 28, 4; Macer, *Dig.*, 49, 16, 12; Iosephus, *Bel. Jud.*, 3, 5, 2. Cf. și ILS 5526 (Sassari): „...*basilica cum tribunali*...”; pentru identificarea structurii de pe latura sudică a basilicii cu un tribunal v. Domaszewski, *Religion*, p. 10.

⁷⁶ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 73 și n. 74; T. Sarnowski, în *Archaeologia*, XXX, 1979, p. 122 și nota 5.

⁷⁷ Watson, 1979, appendix B.

⁷⁸ *imp. Caesar M. Antonius Gordianus P(ius) F(elix) Aug(ustus) principia et armamentario conlapsa restituit*... În acest caz trebuie să înțelegem *principia cum armamentario*, din cauza lui et nu putem deduce că ar fi vorba despre clădiri separate. Descoperirile arheologice în principia de castru auxiliare sprijină plasarea aici a *armamentarium*-ului. V. I. Stanciu, *op. cit.*, p. 223.

vères le culte impérial s'y est fait place aussi et après *constitutio Antoniniana* l'*aedes* des auxiliaires a été elle aussi consacrée pour de bon. Là où la trésorerie constitue une pièce à part l'auteur est d'avis qu'on peut utiliser le terme d'*aerarium*. Il n'est pas certain (étant donné le nombre réduit des chambres entourant la *aedes*) que dans les *principia* des auxiliaires l'*excubitorium* fût une chambre en soi. C'est dans les chambres d'autour l'*aedes* qu'il faut placer le *tabularium cohortis/alae* et les bureaux des fonctionnaires de l'intendance. L'auteur considère que le commandant de la troupe déroulait la plupart de son activité dans le *praetorium* où se rassemblait le reste de son *officium*, les *principia* étant par excellence un bâtiment administratif d'intendance et religieux à la fois. L'auteur ne croit pas qu'on puisse utiliser le terme de *scholae* pour les bureaux dont on vient de parler et qui s'ouvraient vers la *basilica*, parce que, épigraphiquement, le terme (dans le sens de chambre) n'est pas attesté qu'avec le sens de siège d'un *collegium*. Or, les sièges de ces *collegia* — dans la mesure où elles se trouvaient dans les *principia* — doivent être placées autour de la cour comme les *armamentaria*.